

Η νοσηρότητα του ελληνικού πληθυσμού στα Επτάνησα (15ος -19ος αιώνας)

Μαρία Μάνδουλα-Κουσουνη¹
Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου²
Κωνσταντίνος Τσιάμης³
Δημήτριος Ανωγιάτης- Ρελέ¹

- Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ιστορική Δημογραφία», Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- Εργαστήριο Ιστορία της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Εργαστήριο Μικροβιολογίας, Ιατρική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Λέξεις κλειδιά:

Τα Ιόνια νησιά υπό Βενετική και Αγγλική κυριαρχία, λοιμώδη νοσήματα και ιστορία της Ιατρικής, πανώλης και ιστορία

Υπεύθυνος Επικοινωνίας:

Μαρία Μάνδουλα-Κουσουνη
τηλ: 2661038062, 6945028879
mariamandyla@hotmail.com

Περίληψη:

Στα Επτάνησα, τα οποία βρίσκονταν υπό Βενετική και στη συνέχεια υπό Αγγλική κατοχή, από τον 15ο μέχρι τον 19ο αιώνα, τα λοιμώδη νοσήματα ήταν υπεύθυνα για το μεγαλύτερο μέρος της νοσηρότητας και της θνησιμότητας του πληθυσμού. Η πανώλης ήταν το σημαντικότερο νόσημα, επεσκίαζε όλα τα άλλα νοσήματα και οι επιδημίες της προκαλούσαν εκατόμβες θυμάτων. Το νοσολογικό φάσμα όμως της εποχής ήταν ποικίλο και περιελάμβανε και άλλα λοιμώδη νοσήματα, σημαντικότερα από τα οποία ήταν η ευλογιά, η οποία ήταν κυρίως παιδική νόσος, η φυματίωση, η ελονοσία, ο τύφος, η μηνιγγίτιδα, τα αφροδίσια νοσήματα, η λέπρα, κ. ά. Εκτός από τα λοιμώδη υπήρχαν και άλλης αιτιολογίας νοσήματα, όπως το σκορβούτο, δερματοπάθειες, παθήσεις των οστών, κ. ά. Τα ονόματα των ασθενειών, τα προφυλακτικά μέτρα και η αντιμετώπισή τους διέφεραν ανάλογα με τον κατακτητή.

Εισαγωγή:

Η περίοδος που θα εξεταστεί αρχίζει τον 15ο αιώνα (κυρίως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης) και τελειώνει τον 19ο αιώνα με την ενσωμάτωση της Επτανήσου στο ανεξάρτητο Ελληνικό κράτος (1864). Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 οι Οθωμανοί ολοκλήρωσαν την κυριαρχία τους στον ελληνικό χώρο με το τέλος του Κρητικού πολέμου (1669), με εξαίρεση τα νησιά του Ιονίου. Τα Επτάνησα ήταν θαλάσσιες υπερπόντιες κτήσεις της Βενετικής Δημοκρατίας από τα μέσα του 14ου ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Η κατάκτηση των νησιών ήταν σταδιακή. Καθένα από τα νησιά παρέμεινε μέρος του Βενετικού Stato da Màr μέχρι τη διάλυση της Δημοκρατίας της Βενετίας από το Ναπολέοντα Βοναπάρτη το 1797. Το χρονικό αυτό διάστημα, δηλαδή από την κατάλυση της Βενετικής κυριαρχίας το 1797 μέχρι τα πρώτα χρόνια του Ιονίου Κράτους, τα Επτάνησα θα αλλάξουν διαδοχικά κυριάρχους (πίν.1), ενώ εκείνη την εποχή βρισκόταν στο κέντρο μιας πληθυσμιακής μετακίνησης.

Κύματα προσφύγων μετακινούνταν από τα μέρη υπό οθωμανική κυριαρχία ή άλλα βενετοκρατούμενα τμήματα του ελλαδικού χώρου και εγκαθίσταντο σ' αυτά. (εικ.1) Αυτές οι έντονες πληθυσμιακές μετακινήσεις ήταν παράγοντας πολύ επικίνδυνος για τη μετάδοση διαφόρων θανατηφόρων κυρίως επιδημιών,

Νοσός	Χρονιά	Κατακτητής	Χρονιά (απόφασή της για επανάσταση)	Κατακτητής (απόφασή της για επανάσταση)
Κόληρα	1565-1797	Βενετοί	1797-1799	Αγγλοί, Γάλλοι
Αυτανόθερα	1565-1715	Βενετοί	1799-1800	Ρωσσοί, Αγγλοί
Κόληρα	1715-1718 1718-1797 1586-1797	Οθωμανοί Βενετοί Βενετοί	1800-1807 1807-1814	Αγγλοί, Γάλλοι, Αυστριακοί και Γάλλοι
Κοιλιακός έλκευθός	1500-1797	Βενετοί		Αγγλοί
Αυτανόθερα	1485-1797 1562-1479	Βενετοί	1815-1864	Αγγλοί
	1479-1502 1502-1508 1508-1684 1684 και επόμενα (αυτανόθερα Κόληρα)	Βενετοί, Οθωμανοί, Αγγλοί, Οθωμανοί, Βενετοί	1864	Αγγλοί και Γάλλοι
Ήθερα	1690-1797	Βενετοί		Αγγλοί και Γάλλοι

Πίν. 1 Κατακτητές στα Επτάνησα

που μάστιζαν τότε Ανατολή και Δύση¹.⁽²⁶⁾ Επίσης η ναυτιλιακή θέση των νησιών διευκόλυνε μέσω της ναυτιλίας και του εμπορίου τη συγκοινωνία με τόπους στους οποίους κυριαρχούσαν πολλά λοιμώδη νοσήματα.

Εικ.1 Χάρτης που δείχνει τις διάφορες κτήσεις

Σε όλο αυτό το διάστημα, τα λοιμώδη νοσήματα, σε επιδημική ή ενδημική μορφή, ήταν υπεύθυνα για το μεγαλύτερο μέρος της νοσηρότητας και της θνησιμότητας του πληθυσμού.²

Κυριότερη ήταν η επιδημία της πανώλης, που το διάστημα αυτό έχουμε τη δεύτερη πανδημία της, αλλά και άλλες σοβαρές ασθένειες, όπως η σύφιλη και άλλα αφροδίσια, η ευλογιά, ο τύφος, η χολέρα, η ελονοσία, οι δυσεντερίες, η λέπρα, η φυματίωση, έπαιζαν ένα κυρίαρχο ρόλο και πολλές φορές αποδεκάτιζαν πληθυσμούς.

1 Σημαντικό ήταν το κύμα προσφύγων από την Κρήτη, που ζητούσαν άσυλο στα Βενετοκρατούμενα Ιόνια νησιά μετά την κατάληψη του Χάνδακα από τους Οθωμανούς (1669). Το πρώτο μεγάλο προσφυγικό κύμα στα Επτάνησα ήταν μετά την απώλεια των βενετικών κτήσεων στην Πελοπόννησο, τέλη του 15ου και αρχές του 16ου αιώνα, βλ. ΧΡ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι, σ.215-218

2 Μολονότι, κατά την περίοδο που μελετάται, η Επιδημιολογία δεν είχε οργανωθεί σε επίπεδο επιστήμης, μερικές παρατηρήσεις, σχετικά με τα νοσήματα που επικρατούσαν, την αιτιολογία τους και την επίδραση του περιβάλλοντος, γίνονταν από γιατρούς της εποχής, πολλοί από τους οποίους ήταν και περιηγητές.

Οι πληροφορίες για τις διάφορες ασθένειες και επιδημίες προέρχονται από ποικίλες πηγές ανάλογα με την εποχή.

Η συνηθέστερη αναφορά των πηγών σε ασθένειες αφορά στην πανώλη,³ (17, 11, 20) γιατί ο φόβος, που οι επιδημίες της προκαλούσαν, έκανε όλες τις άλλες ασθένειες να υποτάσσονται σ' αυτή, να αφομοιώνονται με αυτή. Άλλωστε στην προπειραματική ιατρική υπήρχε μία ιδιάζουσα τυπολογία, βάσει της οποίας το εξωτερικό σύμπτωμα έπαιζε τον καθοριστικό ρόλο, με αποτέλεσμα η μία αρρώστια να εντάσσεται στην άλλη, ώστε οι γιατροί να μην μπορούν να τις ξεχωρίσουν. Εδώ το σύμπτωμα θεωρείται ως μία αυθύπαρκτη νόσος, όπως π.χ. οι πυρετοί, ή οι «θέρμες», που μπορεί να συνυπάρχει με άλλες αρρώστιες. Εκείνο που είχε σημασία ήταν ότι όλες οι ασθένειες υποτάσσονταν βασικά όχι στην πανώλη, αλλά στο κυρίαρχο γεγονός της επιδημίας του λοιμού, σ' ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. (23) Η ποικιλομορφία της πανώλης έκανε ώστε όλες οι άλλες ασθένειες να θεωρούνται ως πανώλη⁴, (36) όπως συνέβη με τη σύφιλη, η οποία

3 Πανώλης: η λέξη ήταν αρχικά επίθετο, ο, η πανώλης, το πανώλης (πανώλεθρος, σφόδρα ολέθριος). Στη νεώτερη ιατρική ελήφθη ως ουσιαστικό όνομα οξείας λοιμώδους νόσου, πολύ θανατηφόρου, γνωστής με το κοινό όνομα 'πανούκλα'. Σε μερικά μέρη λέγεται και 'σκορδούλα' ή 'κατ' ευφημισμό 'ευλογημένη', λόγω δε της μεγάλης θνησιμότητας και 'θανατικό'. Η λέξη πανούκλα, και στην Κρήτη πανώγλα, προέρχεται από την μεταγενέστερη λατινική και παράγεται από το *panus*, είδος οιδήματος, βλ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. Ε. «Η πανώλης εν Κρήτη: Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», σ. 118 και ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν.Π., Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νοελληνικής, σ.261. Επίσης σύμφωνα με τον Ηπίτη, «η πανώλης ως και αι ευλογίαι και το γαλλικόν πάθος είναι νέα αρρωστία και άνωθεν και εξ' αρχής συνεχέθη παρά των ιατρών ποτέ με τον κολλητικόν τύφον ή την λοιμικήν, και ποτε με την σηπτικήν σπληνίτιν των κτηνών. Ταύτην την σύγχισιν μαρτυρεί και αυτή η λέξις 'λοιμός' (πανώλη, *pestis*, δια της οποίας οι αρχαίοι εσήμαινον όχι μόνον πάσαν θανάσιμον και ωπιοσδήποτε κακοήθη νόσον, ως λιεντερίαν, δυσεντερίαν, άνθρακα, ερυσίπελας κ.λ.π. μάλιστα, όταν απ' αυτά έπασχον πολλοί εν ταυτώ, αμμή και πάσαν θλάθην προξενουμένην εκ κακοτροπίας τινός και αυτόν τον πόλεμον», βλ. ΗΠΙΤΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗΣ Κ.Π., Λοιμολογία ή περί της πανώλης, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής. Μάλλον εις χρήσιν των ανιάτρων, σ.3.

4 Συνήθως αναφέρεται στις πηγές ότι το έτος που εμφανιζόταν η πανώλη ήταν ελεύθερο από άλλες επιδημίες. Ακόμη για να πούμε με ασφάλεια ότι πρόκειται για επιδημία πανώλης πρέπει, σύμφωνα με τα επιδημιολογικά δεδομένα, να έχουμε ενημέρωση για τον επιδημιολογικό κύκλο της νόσου, την έντασή της, την περιοδικότητά της και την κλινική της εικόνα. Όμως ποτέ οι πληροφορίες από τις πηγές δεν καλύπτουν όλα αυτά τα δεδομένα. Ιδιαίτερα τις πρώτες ημέρες που εμφανίζεται η πανώλης είναι δύσκολη η διαφορική διάγνωση από άλλα λοιμώδη νοσήματα, τα οποία εμφανίζονται με παρόμοια κλινικά συμπτώματα και σημεία. Σύμφωνα με τα ιατρικά δεδομένα της εποχής μας η πανώλης έχει χρόνο επώασης από 1 έως 12 ημέρες, συνήθως όμως από 2 έως 4 ημέρες. Μετά τον χρόνο επώασης εμφανίζεται η οξεία και συχνά η κεραυνόβολος μορφή της νόσου, με τη μορφή ή της αδενικής (βουβωνικής), πνευμονικής, σηψαιμικής, φαρυγγικής ή μηνιγγιτιδικής πανώλους. Τα συμπτώματα είναι ρίγη, υψηλός πυρετός, κεφαλαλγία, ταχυκαρδία, έμετοι και μεγάλη κακουχία. Ταυτόχρονα σχεδόν διογκώνονται και οι λεμφαδένες, ενώ μετά παρέλευση 1-2 εβδομάδες εμφανίζεται και έντονη αιμορραγική διάθεση, η οποία οφείλεται στην επίδραση της πανωλικής τοξίνης στα αγγεία. Ο ασθενής έχει άγριο βλέμμα και αγωνιώδες προσω-

κατά την πρώτη επιδημία της ονομάστηκε και ασθένεια των βουβώνων και συγγεόταν με την πανώλη. Ο γιατρός του 19ου αιώνα Π. Ηπίτης γράφει χαρακτηριστικά το 1816: *Η πανώλη είναι πολυμορφοτάτη αρρώστια, έξω από ελαφρόν πονοκέφαλον, ολίγην ζάλην και στομαχόπονον δεν αισθάνεται ενίοτε ο πάσχων τίποτε άλλο, άλλος πάλιν είναι μόνον ολίγον ανήμπορος, έχει ένα, δύο βουβώνας τους οποίους θεωρεί ως συμπτώματα γαλλικού πάθους, ο τρίτος κατάκειται, παντάπασι αδυνατισμένος, χωρίς άλλα σημεία της πανώλης και στοχάζεται ότι πάσχει από λοιμικήν, ο σύντροφός του αισθάνεται φρίκην, θέρμην, ιδρώνει, παύουν όλ' αυτά προς καιρόν και πιστεύει ότι άρπαξε τον διαλείποντα πυρετόν, η βλέπων μελανάς κηλίδας επάνω εις το σώμα του, στοχάζεται ότι έχει πελίωσιν (scorbutus).*(36)

Ονομασίες ασθενειών:

Οι ονομασίες των διαφόρων ασθενειών διαφέρουν από τόπο σε τόπο και ανάλογα με τον κατακτητή, (πίν.3, 4, 5, 6, 7) δηλαδή η ορολογία προσαρμόζεται κάθε φορά από την τοπική διάλεκτο, τις επικρατούσες αντιλήψεις και τις γνωστικές ικανότητες του λαού⁵. (32, 40)

ελληνικά	ιταλικά	τούρκικα
Αδυναμία του στομάχου	Δεπολέτσα δέλο στόμακο	Μετινούν ζαίφλουου
Αδυναμία του στήθους	Δεπολέτσα δελ πέττο	Κεουκουνούν ζαίφλουου
Αδυναμία των νεύρων	Δεπολέτσα δέοι νέρβοι	Σινιφλερούν ζαίφλουου
Αγχίλωσις (κριθαράκι)	Αγκίλωσι	αρπατζικ
Αιματόρροια	Αιματουρία	Κανλού ισεμέ
Αιματέμεις	Αιματέμεις	Καν κουσμασή
Αιμορραγία εσωτερική	Αιμορραγία εντέραι	Μπασούρ κανή
Αιμορραγία εξωτερική	Αιμορραγία εστέρναι	ραάφ
Αιμορραγία της μύτης	Αιμορραγία δελ νάζο	Πουρνούουν καν ακμησί
Αιμύρωσις (παντελής τύφλωσις)	Γότα σερένα	Καρά σου
Αιμηνόρροια	Αιμηνορρέα	Χαϊζ χαψί
Απόστημα του πνεύμονος	Βόμικα	Ακ τζιερούν βερεμί

Πίν. 3 Ονομασίες ασθενειών ανάλογα με τον κατακτητή

πείο (πανωλικό προσωπείο), ενώ παράλληλα εμφανίζονται και σοβαρά συμπτώματα από το κεντρικό νευρικό σύστημα, όπως θόλωσι της διάνοιας, παραλήρημα, ή/και μανιακή διέγερση, βλ. ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝ., «Ιστορική και επιδημιολογική προσέγγιση της πανώλους κατά τους Βυζαντινούς χρόνους (330-1453 μ.Χ.), σ. 63.

5 Θα αναφερθούν ενδεικτικά κάποιες ονομασίες από ασθένειες και στις 3 διαλέκτους δηλ. ελληνικά, ιταλικά και τουρκικά, αφού η ίδια ασθένεια είχε διαφορετική ονομασία στα μέρη που βρισκόνταν υπό Οθωμανική και Βενετική κυριαρχία. Ονόματα ασθενειών βρισκόμαστε σε διάφορα συγγράμματα της εποχής, σε γιατροσόφια, σε πιστοποιητικά θανάτου. Σχετικά με ονομασίες ασθενειών κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΠΥΡΡΟΣ, Εγκόλιον ιατρών, ήτοι Πρακτική Ιατρική, σ. 5-242. Για τις ονομασίες ασθενειών κατά τη διάρκεια της Βενετικής κυριαρχίας βλ. Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑΣ, «Περυσλάνση στα ταφολόγια», σ. 19-21

Βήχας ερεθιστικός	τόσσε	ουζουρούκ
Βρογχίτις	βρογχίτιδε	Κασαμπά ιρινέ ιλιχαπί
Βρογχοκήλη	Γότσο	ουρ
Εντερίτις	εντερίτιδε	Μπαϊρσάκ ιλιχαπού
Επιληψία	επιλησία	Σαρά και χαβαλέ
Ερυσίπελας (ανεμοπύρωμα)	ερυσίτυλα	ιλιαντζικ
Ευλογία (ευλογία)	βαϊόλο	τζιτζέκ

Πίν. 4 Ονομασίες ασθενειών ανάλογα με τον κατακτητή

Ονομασία ασθενειών στα μέρη που βρισκονται υπό Βενετική κυριαρχία:

Από τα διάφορα πιστοποιητικά θανάτου, στα Επτάνησα την εποχή της Βενετοκρατίας, οι ασθένειες αναφέρονται με ιταλικούς όρους, π. χ. ευλογία (βαϊόλο) (πιν.4). Από αυτά τα πιστοποιητικά μαθαίνουμε τη νοσολογία της εποχής στα Επτάνησα. Σ' αυτά τα πιστοποιητικά θανάτου εκτός από τη θέρμη κοντινού, (πιν. 5) θέρμη μαλίνια (maligna, κακοήθης), που ήταν οι συχνότερες αιτίες νόσησης και θανάτου, ή καρκίνωμα (κάγκρο), (πιν. 5) αναφέρονται και άλλες αρρώστιες με διάφορες ονομασίες, όπως: σύγκοπε η συγκοπή, κονβολτσιόνε, οι σπασμοί, (πιν.6) πάθη του δέρματος (μαλατία δέλα πέλε), πανώλης, (πέστε), πλευρίτιδα (πούντα) (πιν.7) Αναφέρεται ακόμη στις αιτίες θανάτου ότι «ο δείνα απέτυχεν της παρούσης ζωής», ή για τις γυναίκες ότι πέθαναν στο «γέννημα» (το παιδί) ή από «ανάγκη της λεχονιάς» ή από «γαστρία» ή «εμπόδιον της γέννας» ή από «κανκάρενα» (cancerena, γάγγραινα). (40)

Θέρμη εφήμερος	Φέπρε κουσιτιδιάνα	Σουτιμά ταϊμέ γευιμέ
Θέρμη συνεχής	φέπρε κοντινούα	χουμά
Θέρμη διαλείπουσα	Φέπρε ιντερμιτέντε	σουτιμά
Θέρμη λοιμική	Φέπρε μαλίνια	Χουμάϊ ρετιέ
Καρκίνωμα	Κάγκρο	σαρατάν

Πίν. 5 Ονομασίες ασθενειών ανάλογα με τον κατακτητή

Πολλές φορές στα πιστοποιητικά θανάτου σημειώνεται μόνο «από αρρώστεια», ή από «φυσική ασθένεια» ή «φυσικό πάθος» (malatia fiscica ή naturale) και διευκρινίζεται «ανευ υποψίας λοιμικής» ή «χωρίς φόβον της πανούκλας». Υπάρχει ακόμη και ο αιφνίδιος θάνατος η «μόρτε σούμπιτα». (40)

Οι ασθένειες εκείνη την εποχή δεν είχαν οι ίδιες μία δική τους ταυτότητα, μία νοσολογική οντολογία. Υπήρχε μονάχα ο τόπος, αλλά και η κρίση του ίδιου του ασθενή, που καθόριζαν κατά πόσο μία επιδημία θα ήταν καταστρεπτική ή όχι. Έτσι π.χ. στην Κέρκυρα,

Πολυϋπνία	σονολέντσα	σουπάτ
παραλυσία	παραλυσία	φαλίτζ
Ρευματισμός	ρευματίσμο	ριχταγιάρ
Ραχίτις	ραχίτιδε	Αρκά ιλετί
Σπασμός	κονβολσιόνε	Ρασσέ
Συγκοπή	σύγκοπε	γκας
Τέτανος	τέτανο	Τεσενούζ
υδροκήλαι	υδροτσέλαι	Ιταισκάι χουσιγετέν

Πίν. 6 Ονομασίες ασθενειών ανάλογα με τον κατακτητή

Λέπρα	Λέπρα	τζουζάμ
Πάθη του δέρματος	Μαλατίαι δέλλα πέλε	Ιλέτ ντζιλδιέ
Πανώλης (πανούκλα)	πέστε	Γιμουρτζάκ και τσούν
Παρωτίδες (μαγουλιθραι), παρωτίτιδα	παρώτιδε	Κουλάκ τσιτανί
Πλευρίτις	Πλευρίτιδα και πούντα	ζατουτζέμ
ποδάγρα	Γόττα ποδάγρα	νυκρύζ
Πόνος και ταραχή της κοιλίας των βρεφών	Δολόροι ε τορμέντοι δελ βέντρε	Γιουρέκ αγρισί

Πίν. 7 Ονομασίες ασθενειών ανάλογα με τον κατακτητή

το κλίμα, ο αέρας, σύμφωνα με τον Βλασσόπουλο, (14) έπαιζαν πολύ μεγάλο ρόλο στη νοσηρότητα του πληθυσμού στην εποχή της βενετοκρατίας.

Νοσολογία της εποχής

Για να έχουμε μία πλήρη εικόνα της νοσολογίας της εποχής θα δούμε τη συχνότητα των κυριότερων ασθενειών και τα μεγαλύτερα επιδημικά κύματα που έπληξαν τον πληθυσμό των Επτανήσων κατά ασθένειες και κατά χρονολογική σειρά στο διάστημα από το 1453-1864.

Η πανώλη κυριαρχεί και είναι η χειρότερη μάστιγα σε όλα τα Επτάνησα (πίν.8), αφού οι επανειλημμένες εξάρσεις της αφήνουν έντονα τα ίχνη τους. Φυσικά σ' ένα συγκεκριμένο τόπο συνυπάρχουν πολλές ασθένειες, τις οποίες την περίοδο εκείνη δεν ήταν πολλές φορές δυνατόν να τις ξεχωρίσουν.

Οι Κερκυραίοι είχαν ένα μόνιμο φόβο τότε για την πανώλη, την αποκαλούσαν "θεία μάστιγα", (23) και γενικά στα Επτάνησα την συνέδεαν με διάφορες δεισιδαιμονίες, π. χ. με τη δράση των βρυκολάκων. Αυτό, ίσως έχει σχέση με τη μη κανονική διαδικασία ταφής, αλλά με την ύπαρξη ομαδικών ταφών, που ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στις εποχές των μεγάλων επιδημιών.

χρονολογία σε αιώνες	κτιμή	σημειώσεις σε μορφή κλασμάτων
15ος (1484-1520)	όλα τα επτάνησα	πανώλης
16ος (1517-1540)	Κέρκυρα (εθνομικτική απορροπή)	πανώλης
17ος (1617)	Ζάκυνθος	πανώλης
17ος (1627-1628)	όλα τα επτάνησα	πανώλης
17ος (1629-1630)	Κέρκυρα	πανώλης
17ος (1643-1644)	Ζάκυνθος	πανώλης
17ος (1650)	όλα τα επτάνησα	πανώλης
17ος (1688-1689)	Ζάκυνθος	πανώλης
17ος (1690-1693)	Ζάκυνθος	πανώλης
18ος (1720)	Ζάκυνθος	πανώλης
18ος (1742)	Καφαλικιά	πανώλης
18ος (1759-1760)	Καφαλικιά	πανώλης
18ος (1743-1744)	Λευκίδια	πανώλης
18ος (1815-1818)	Κέρκυρα	πανώλης
18ος (1818)	Καφαλικιά	πανώλης

Πίν. 8 Ανά αιώνα η επικράτηση της πανώλης στα Επτάνησα

1. Πανώλης

15ος αιώνας:

Τα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα πλήττονταν από την επιδημία πανώλης τον 15ο αιώνα. Ιδιαίτερα ευάλωτη ήταν η Κέρκυρα. Η θέση του νησιού, (εικ. 32) εμπορικά δρομολόγια από την Ανατολή και η χρησιμοποίησή του ως ενδιάμεσου σταθμού ανεφοδιασμού των πλοίων, εξέθεταν τους κατοίκους του στον κίνδυνο να μολυνθούν από επιδημικές ή άγνωστες στην Ευρώπη ασθένειες. Κάποιες επιδημίες πανώλης στα Επτάνησα αυτή την εποχή είχαν σχέση με τις επιδημίες που εμφανίζονταν στην απέναντι ηπειρωτική Ελλάδα (εικ. 2) και που αποδίδονταν ακόμη και σε επιζωοτίες, δηλ. την εμφάνιση της νόσου στα ζώα. (23)

16ος αιώνας:

Τον 16ο αιώνα η δράση της πανώλης παρουσιάζει έξαρση στα εδάφη της ελληνικής χερσονήσου. Η προέλευσή της είναι από την Ιταλία. Αυτόν τον αιώνα η πανώλη επεκτείνεται γεωγραφικά σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία και στα Επτάνησα.

Όλες οι περιπτώσεις εμφάνισης της πανώλης εί-

Εικ. 2 Χάρτης με τα Ιόνια Νησιά και την Ηπειρωτική Ελλάδα τον 15ο αιώνα.

χαν σχέση με πολεμικές επιχειρήσεις, αφού εκείνη την εποχή ο πόλεμος και η πανώλη συμβαδίζαν. Έτσι με την έναρξη του Γ' Βενετοτουρκικού πολέμου (1537-1540), η πανώλη κατά τη διάρκεια της δίμηνης πολιορκίας της Κέρκυρας πλήττει τα οθωμανικά στρατεύματα. (23)

17ος αιώνας:

Η Ανατολή θεωρείται ως αποκλειστική πύλη εισόδου και διάδοσης της πανώλης στη Δύση και τονίζεται ότι η παρουσία της στην Ανατολή οφείλεται στην απουσία μέτρων πρόληψης⁶. (12) Από το 1611, όμως, προσβάλλει όλη την ελληνική χερσόνησο και έχει προέλευση την Κωνσταντινούπολη. Το Γενάρη του 1611 εμφανίζονται τα πρώτα κρούσματα στην Κέρκυρα από ομάδες πληθυσμού που είχαν έλθει από την Παραμυθιά, όπου είχε ενσκήψει επιδημία. (5)

Από λοιμό και πανώλη προσεβλήθη η Ζάκυνθος κατά τα έτη 1617, οπότε κτίστηκε ο ναός των Αγ. Πάτων (21)

Η επιδημία έπληξε και την Κέρκυρα το 1629 (3). Εντοπίστηκαν το βράδυ των Χριστουγέννων τέσσερα κρούσματα πανώλης στην πόλη και οι υγειονομικές αρχές απεφάσισαν ότι η αρχή της επιδημίας εντοπιζόταν στο σπίτι του ευγενούς Οδηγητριανού Σαραντάρη (διδάκτορα του Δικαίου). (εικ. 3) Για την επιδημία, που έπληξε και την Κέρκυρα το 1629, είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που αντιμετωπιζόταν η πανώλη και ο τρόπος που προσδιοριζόταν τα αίτιά της.⁷ (36) Η επιτροπή είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ένας υπηρέτης από το σπίτι αυτό χάρισε στη γυναίκα του οικοδεσπότη τούρκικα μάλλινα μαντήλια, που είχε πάρει από ξένο πλοίο, το οποίο δεν είχε ελεγχθεί από τους υγειονομικούς αυστηρά. Στη συνέχεια, η γυναίκα του Σαραντάρη έδωσε τα μαντήλια στην κόρη της, η οποία τα φύλαξε σε κάποιο μπαούλο και στη συνέχεια πέθανε.

Το μόλυσμα μεταδόθηκε σε όσους συγγενείς και φίλους πήγαν να συλλυπηθούν την οικογένεια. Η μετάδοση εδώ φαίνεται ότι έγινε μέσω ρούχων, δηλαδή από τα μαντήλια, και όχι από το πλοίο, αφού το καράβι που μετέφερε τα μαντήλια δεν είχε κανένα θύμα και ο υπηρέτης που μετέφερε το μόλυσμα δεν έπαθε τίποτα. Φαίνεται λοιπόν ότι κάποιες φορές οι πηγές μπορεί να είναι παραπλανητικές ως προς τα αίτια, όπως συμβαίνει εδώ, που προφανώς έδρασαν και

Εικ. 3 Το σπίτι του Σαραντάρη στην Κέρκυρα με τη σημερινή του μορφή.

άλλοι παράγοντες, όπως π.χ. τα μολυσμένα τρωκτικά.

Τα ληφθέντα έκτακτα υγειονομικά μέτρα όχι μόνο περιώρισαν την επιδημία στην Κέρκυρα, υπήρξαν μόνο 60 θύματα⁸, (29, 21) αλλά και εμπόδισαν την εξάπλωση αυτής στα γειτονικά νησιά (21). Πιθανόν στην ίδια επιδημία του τέλους του 1629 και των αρχών του 1630 αναφέρεται και ο Clon Stèphanos λέγοντας ότι έγινε το 1627 και το 1628 και είχε προέλευση τη Βενετία ή την Αλβανία (23)

Το 1650 παρουσιάζεται μεγάλη επιδημία πανώλης πάλι στα Ιόνια Νησιά. Τη φορά αυτή ξεκίνησε από τη Δαλματία, από εκεί μεταδόθηκε στο βενετικό στρατό, ο οποίος, ενώ βρισκόταν στην Κρήτη, εμόλυνε τους εκεί πολεμούντας. Όλα τα πλοία που διέπλεαν το Ιόνιο είχαν μολυνθεί από το λοιμό. Η σοβαρή όμως επαγρύπνηση των ντόπιων υγειονομικών αρχών, η απομόνωση των κρουσμάτων στα λιμοκαθατήρια (εικ. 4, 5) είχαν ως αποτέλεσμα να περιοριστεί η νόσος και να μην προκαλέσει μεγάλη φθορά του πληθυσμού. (21) Όμως στην Κέρκυρα, μετά το 1670 αναφέρεται απουσία της πανώλης για 140 χρόνια περίπου (31).

Η Ζάκυνθος προσεβλήθη από πανώλη το 1645-46, οπότε κτίστηκε ο ναός των Αγ. Σαραντά.⁹ (21)

Για την επιδημία πανώλης στη Λευκάδα το 1644, ο ιστορικός Βλαντής επισημαίνει: *Αλλά των σεισμών και των πειρατών φοβερότερον δυστήχημα υπήρξεν η εν έτει 1644 ενσκήψασα επιδημία της πανώλους διαρκέσασα δύο ολόκληρα έτη και δρέψασα δύο και πλέον*

6 Τους αιώνες που ακολουθούν, η εμφάνιση της νόσου στην Ευρώπη περιορίζεται σημαντικά, χωρίς να προκαλεί πλέον πανδημίες. Αυτή η υποχώρηση της πανώλης στη Δυτική Ευρώπη οφείλεται και στη βελτίωση της δημόσιας υγείας, στην άνοδο του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου, την κατάκτηση γνώσεων σχετικά με την υγιεινή, την ιατρική επιστήμη, την ολοένα και καλύτερη κατανόηση των αιτιών των διαφόρων ασθενειών και τη θεραπευτική προσέγγιση, βλ. ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛΕ Δ., ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ ΒΑΪΟΣ, «F.C.H.L. ROUQUEVILLE, Η πανώλη τύπου Orientalis», σ.15,16

7 Τα σύγχρονα επιδημιολογικά δεδομένα κάνουν γνωστό το ρόλο που διαδραματίζουν οι ψύλλοι και τα ποντίκια στην επιδημιολογία της νόσου, βλ. ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝ., «Ιστορική και επιδημιολογική προσέγγιση της πανώλους κατά τους Βυζαντινούς χρόνους (330-1453 μ.Χ.)», σ. 66,67.

8 Ο λαός απέδωσε τη μη εξάπλωση του λοιμού σε υπερφυσική ενέργεια και μάλιστα στην προστασία του Αγίου Σπυριδώνα. Από τότε σε ανάμνηση τελείται η καθιερωμένη λιτανεία την Κυριακή των Βαΐων, ημέρα της κατάπαυσης της νόσου, κανονισθείσα ως επίσημη λιτανεία δια του κανονικού διατάγματος της 7ης Ιουνίου 1630, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΑΚΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΑΜΗΣ, ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ «Θαυματουργική θεραπεία κατά της πανώλης στη Νήσο Κέρκυρα από τον Άγιο Σπυριδώνα: συμβολή στην Ιστορία της Ιατρικής, Ιατρικά Χρονικά Β.Δ. Ελλάδας, τομ.13, αρ.1, σ. 39-43.

9 Για το λοιμό αυτό ο Π. Χιώτης αναφέρει ότι το οικόπεδο, στο οποίο κτίστηκε ο ναός αυτός προσφέρθηκε από τον Μπατίστα Μοντσενίγο, ο οποίος δημοσίευσε και παραχωρητήριο συμβόλαιο, βλ.. Σ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, ό.π.σ. 62 ,63.

Εικ. 4 Λαζαρέτο της Κέρκυρας και της Κεφαλονιάς

Εικ. 5 Το Υγειονομείο στη Λευκάδα

χιλιάδας ανθρώπων.(13)

Για την επιδημία της πανώλης στη Ζάκυνθο το 1688 κάνει λόγο ο Μάτεσης στο ημερολόγιό του και αναφέρεται στον αφανισμό της οικογένειας του Παχώμιου Ρούσανου κατά τον τρομερό λοιμό της 24ης Νοεμβρίου. Γράφει σχετικά: *Ηγροικήθηκε η πανούκλα στη Ζάκυνθο και εξεκλήρισε ο Ρούσανος και ο Κουραμάλης.*(32) Πανώλης παρουσιάστηκε στη Ζάκυνθο επίσης το 1689, όπου με την κατάπαυση της νόσου το 1689 κτίστηκε ο ναός του Αγ. Γεωργίου¹⁰. (7, 21) Επίσης άλλη επιδημία ήταν το 1690 και κατέπαυσε την 1η Νοεμβρίου του 1691, οπότε έγινε επίσημη λιτανεία στο νησί από τον ναό του Αγ. Μάρκου.

18ος αιώνας:

Ο 18ος αιώνας είναι ο κατ' εξοχήν αιώνας της πανώλης.(23) Οι βασικές εστίες της αυτή την εποχή είναι η Κωνσταντινούπολη και η Αίγυπτος.

Αιτία αυτής της τόσο συχνής παρουσίας της είναι αφ' ενός η οικονομική άνθηση, που παρατηρείται τον αιώνα αυτό, και αφ' ετέρου η αύξηση του πληθυσμού, που διευκολύνει την συχνότερη και ταχύτερη μετάδοσή της.

¹⁰ Κτίστηκε στην πρωτεύουσα του νησιού και μεταφέρθηκε εκεί μία εικόνα από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, η οποία ήταν ιδιοκτησία του Carlo Publio Cola, ενός ευγενούς και εξέχοντος μέλους της τοπικής κοινωνίας, βλ. LEGRAND EMILE, PETIT LOUIS et PERNOT HUBERT, Bibliographie Hellénique, σ.78 και Σ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, σ. 62, 63

Στη Ζάκυνθο ενέσκηψε φοβερή επιδημία κατά το έτος 1720. Η Ζάκυνθος, κέντρο εμπορίου και σταθμός αυτών που πήγαιναν από τη Δύση στην Ανατολή και αντίστροφα, συχνά μαστιζόταν από επιδημίες, οι οποίες προκαλούσαν μεγάλες καταστροφές. Η αυστηρή επίβλεψη που τηρούνταν στο παρελθόν στα παράλια είχε χαλαρώσει. Τα εμφανιζόμενα αρχικά κρούσματα θα μπορούσαν ίσως να περιοριστούν, αν λαμβάνονταν τα κατάλληλα υγειονομικά μέτρα της απομόνωσης. Δυστυχώς όμως ούτε στην πόλη, ούτε στην εξοχή έγινε η διάγνωση της νόσου και δεν λήφθηκε καμμία προφύλαξη, μέχρις ότου ενόσησαν στρατιώτες, πέθαναν και έτσι επιβεβαιώθηκε το νόσημα. Αρχικά εμφανίστηκαν πολλά κρούσματα σε άνδρες της φρουράς της συνοικίας του Αγίου Παύλου. Από τη συνοικία αυτή η νόσος μεταδόθηκε στη συνοικία του Αγίου Αντωνίου, όμως και το χωριό Μανάτο ήταν προσβεβλημένο από το λοιμό. *Τότε μόνο η υγειονομική αρχή έλαβε μέτρα, με σκοπό να περιορίσει την επιδημία, απομονώσασα τις συνοικίες, καύσασα τα υπάρχοντα των λοιμόθλητων και διακόψασα τη συγκοινωνία. Ο λαός καταληφθείς από πανικό κατέφυγε στις εκκλησίες και τα ξόρκια ετέθησαν σε ενέργεια, κάθε δε ημέρα παρουσιάζονταν αγύρτες και απατεώνες, οι οποίοι διαλαλούσαν την περιστολή του κακού. Μετά την κατάπαυση της νόσου, ανηγέρθηκε ναός προς τιμήν του Αγίου Χαραλάμπους (19) και η κοινότητα διέταξε ετήσια λιτανεία της εικόνας.*¹¹ (21)

Το 1742, 1759, 1760, πλήττεται και η Κεφαλονιά.

Το 1743 η πανώλη μεταφέρεται στη Λευκάδα από το Ζάχο Ρογγέντο, μετά από την επιδημία στη Μεσσήνη και την Νότιο Ιταλία.(23) Αυτή είναι η τελευταία φορά που η προσβολή προέρχεται από τη Δύση.

Στην επιδημία του 1744 στη Λευκάδα οι κάτοικοι της πόλης θα προσκαλέσουν μόρτηδες¹² (23) από την Άρτα για να θάψουν τους νεκρούς τους. Μέχρι τότε αυτά τα καθήκοντα τα είχαν οι χωρικοί. Όταν οι μόρτηδες από την Άρτα έφθασαν στην Λευκάδα, βρήκαν 40 άταφα πτώματα. και μέχρι το τέλος της επιδημίας θα θάψουν ακόμη άλλους 800 νεκρούς.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ταφή των νεκρών την εποχή της Βενετοκρατίας στα Επτάνησα δεν γινόταν σε συγκεκριμένα νεκροταφεία, αλλά μέσα στις εκκλη-

¹¹ Εις την πύλη του ναού σώζεται επιγραφή στα ελληνικά και τα λατινικά, η οποία αναγράφει την αφιέρωση του ναού στον άγιο Χαράλαμπο και την αιτία της ανοικοδόμησής του. Η επιγραφή αυτή έχει ως εξής: «ΛΟΙΜΟΥ ΛΥΘΕΙΣΑ ΠΟΛΙΣ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ ΝΥΝ ΤΩ ΛΥΤΗΡΙ ΧΑΡΑΛΑΜΠΕΙ ΤΕΜΕΝΕΙ ΧΑΡΙΝ ΑΜΟΙΒΗΣ ΤΩΝ ΔΕ ΝΑΟΝ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΟΙΝΗ ΔΑΠΑΝΗ ΤΩΝ ΕΝΟΙΚΩΝ Ω ΘΕΜΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΤΟ ΣΩΤΗΡΙΟΝ ΑΨΚΗ Και στα λατινικά: TEMPLUM DIVO MARTYRI CHARALAMBO CIVITAS PESTILENTIAE AFLICTA VOTUM FECIT GRATIAM OBTINUIT ANNO MDCCXXVIII, βλ. Σ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, σ. 63,64.

¹² Οι μόρτηδες ή απόλοιμοι ήταν μία ομάδα ανθρώπων που είχαν κάποια ανοσία από την πανώλη. Γι' αυτούς βλ. Κ. Π. ΚΩΣΤΗΣ, σ. 229

σίες, ή στις αυλές τους ή σε ιδιόκτητες εκκλησίες ή σε οικογενειακές επαύλεις, με αποτέλεσμα να είναι σοβαρή εστία μόλυνσης.

19ος αιώνας:

Γενικά η πανώλη έχει μικρότερη ένταση στις αρχές του 19ου αιώνα απ' αυτήν του προηγούμενου. Από το 1812, όμως, η εμφάνιση της είναι δριμύτερη. (16) Ο Άγγλος περιηγητής W. Macmichael (8) αναφέρει ότι οι επιδημίες πανώλης στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ήταν από τις πιο φονικές της τουρκοκρατίας. Γενικά, πόλεις και χωριά εγκαταλείπονταν και οι μολημένοι περιπλανώνταν εις τα βουνά και αφ' ου αποθνήσκουν.... απομένουν άθαφτοι... (23)

Από όλες τις τελευταίες επιδημίες αυτή του 1812-1819 ήταν και η σπουδαιότερη και δήλωνε το τέλος της δεύτερης πανδημίας της πανώλης στην Ανατολή. (23)

Τον 19ο αιώνα, και ενώ τα Επτάνησα βρισκόταν υπό Αγγλική κατοχή, η πανώλη εμφανίστηκε στην Κεφαλονιά. Συγκεκριμένα εμφανίστηκε το 1816 από τα ρούχα δύο χωρικών, που τα είχαν κλέψει από δύο πεθαμένους που βρήκαν στο δρόμο τους, επιστρέφοντας από την εποχική τους απασχόληση στην Αλβανία. (23) Στην Κέρκυρα η επιδημία του 1815-1816 αφάνισε ένα ολόκληρο χωριό, τον Μαραθιά (23, 38, 24), όπου τα πρώτα κρούσματα της πανώλης θα θεωρηθούν σαν εκδίκηση του πνεύματος ενός άνδρα, που είχε δολοφονηθεί πριν λίγους μήνες έξω από το χωριό. (39) Ορισμένοι οικισμοί του νησιού, κυρίως στο Νότο, πλήττονταν σοβαρά, όμως οι νεκροί δεν ήταν περισσότεροι από επτακόσιους, σ' ένα σύνολο πληθυσμού 50.000 ανθρώπων. Το χωριό Μαραθιάς πυρπολήθηκε, απαγορεύθηκε η επικοινωνία των κατοίκων με άλλα μέρη του νησιού και οι κάτοικοί του μεταφέρθηκαν σε ειδικά στρατόπεδα.

Για την επιδημία αυτή της πανώλης ο Hennen αναφέρει ότι ήταν 'εισαγόμενη' και ότι την περιέγραψε ο Dr. Granvill. (4) Στις 27 του Δεκέμβρη ο Μαραθιάς είχε 3 νεκρούς και ο Χλωμός, που η αρρώστεια είχε εμφανιστεί από τις 26 του μήνα, 2. Η προκήρυξη του στρατηγού James Campbell στις 27 του Δεκέμβρη ανέφερε: «Επειδή το κολλητικόν Πάθος το οποίον με το χθεσινόν μας Προκήρυγμα εδημοσιεύσαμεν, και το οποίον επρωτοφάνη εις το χωρίον Μαραθιά, το εις την περιοχήν του Λευκίμου,.... δια τούτο η Τελεσιουργός Διοίκησης, επειδή εγνώρισε πολλά αναγκαία εις τούτο μια προφύλαξιν της Κοινής Υγείας επρόσταξεν αμέσως να καύσωσι το αυτό Χωρίον..» (5) Σύντομα το θανατικό μεταδόθηκε στα χωριά της περιοχής, Περιβόλι, Ρουμανάδες και Αργυράδες, και στη συνέχεια στους Αναπλάδες, Αγίους Θεοδώρους και Άγιο Δημήτριο. Στις 26 του Φλεβάρη του 1816, επί αρμοστίας Μαίτλαντ, ανακοινώνονται για πρώτη φορά 257 νεκροί, μολυσμένοι στα λοιμοκαθαρτήρια 59 και ύποπτοι μόλυνσης 269.

Εικ.6 Ομαδικός τάφος πανουκλιασμένων στο Μαραθιά

Εικόνα 7. Από τάφο πανουκλιασμένων στο χωριό Χλωμός Κέρκυρας

Τους νεκρούς τους έθαβαν σε ομαδικούς τάφους, (εικ.6) όπου τοποθετούσαν την επιγραφή: Τάφος πανουκλιασμένων, απέχθεσθε. (εικ.7)

Στις 18 του Μάη νέα ανακοίνωση του Μαίτλαντ ανέφερε ότι η επιδημία σταμάτησε. Το 1817 που ο περιηγητής Williams επισκέφθηκε την Κέρκυρα αναφέρει ότι, σύμφωνα με μαρτυρίες, η πανώλη σταμάτησε από θαύμα του Αγίου Σπυρίδωνα μαζί με την αυστηρή στρατιωτική πολιτική του Άγγλου Κυβερνήτη Sir Thomas Maitland. Ακόμη και τα φυλλάδια που εξέδιδε το Υγειονομείο έγραφαν 'στο όνομα του Θεού και με την μεσολάβηση του Αγίου Σπυρίδωνα'.(6) Έγγραφο δε του ηγούμενου της Μονής της Αγίας Τριάδας του χωριού Αργυράδων προς τον πρόεδρο της Γερουσίας στις 30 Μάρτη του 1818 δηλώνει την άσχημη κατάσταση που βρέθηκε το μοναστήρι, λόγω αυτής της επιδημίας του 1815. Όλα εκάησαν, όλα εφθάρησαν εις την παρελθούσαν περίστασιν της πανώλης, επειδή και εκεί έγινε Νοσοκομείον. Αφήνω την φθοράν εις κρασί και λάδι και μελίσσια όπου έκαψαν... (28)

2. Ευλογία:

Γενικά: Η ευλογία έπληθε κυρίως νεαρές ηλικίες και ειδικά παιδιά και εξελισσόταν βασικά σε μία παιδική ασθένεια. Όμως μαζί μ' αυτή συνυπήρχαν και άλλες παιδικές ασθένειες, που παρουσιάζονταν, είτε υπό μορφή επιδημίας, είτε όχι και αποτελούσαν τις κύριες αιτίες θανάτου του παιδικού πληθυσμού.

Αυτές πολλές φορές συγγέονταν μεταξύ τους, αφού συνυπήρχαν.

Κατά τον 18ο αιώνα τα προφυλακτικά μέσα κατά της νόσου ήταν ο ευλογιασμός¹³ (18, 27) και κατά τον 19ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα ο δαμαλισμός.

16ος αιώνας:

Από το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους οι επιδημίες της ευλογιάς, (πίν.9) αλλά γ' αυτές μόνο από τον 17ο αιώνα διαθέτουμε πληροφορίες από μία ελληνική πηγή, το «χρονικόν» του Παπασυνοδινού¹⁴ (9, 23), που το 1623 έχασε την κόρη του από ευλογιά σε ηλικία 3 ετών. Αναφέρεται η ευλογιά στη Ζάκυνθο το 1566, 1580 και 1582.

17ος αιώνας: Τον 17ο αιώνα η ευλογιά φαίνεται ότι είχε μετατραπεί σε παιδική ασθένεια, της οποίας τα επιδημικά κύματα εμφανίζονταν περιοδικά ανά τρία με πέντε χρόνια και οι άνθρωποι την είχαν συνηθίσει. (23) Η ευλογιά δεν θεωρείτο σταλμένη από τη θεία Πρόνοια και αφορούσε μόνο τα παιδιά.

18ος αιώνας. Την Ζάκυνθο έπληξε η ευλογιά το 1713, όταν προσβλήθηκαν όλα τα παιδιά και το 1748, όταν εντός δυόμισυ μηνών τάφηκαν στον ναό

Χρονολογία σε αιώνα	Πηγή	Ποσότητα σε μορφή επιδημίας
16ος αιώνας (1566)	Ζάκυνθος	ευλογιά
16ος αιώνας (1580)	Ζάκυνθος	ευλογιά
16ος αιώνας (1582)	Ζάκυνθος	ευλογιά
18ος αιώνας (1713)	Ζάκυνθος	ευλογιά
18ος αιώνας (1748)	Ζάκυνθος	ευλογιά
18ος αιώνας (1778)	Ζάκυνθος	ευλογιά
18ος αιώνας (1778-1779)	Κέρκυρα	ευλογιά
19ος αιώνας (1814)	Ζάκυνθος	ευλογιά
19ος αιώνας (1818)	Ζάκυνθος	ευλογιά
19ος αιώνας (1837)	Ζάκυνθος	ευλογιά
19ος αιώνας (1837)	Κεφαλονιά	ευλογιά
19ος αιώνας (1837)	Κεφαλονιά	ευλογιά
19ος αιώνας (1841-1842)	Κέρκυρα	ευλογιά
19ος αιώνας (1852-1853)	Κέρκυρα	ευλογιά

Πίν.9 Επιδημίες ευλογιάς ανά αιώνα

13 Η διαδικασία του ευλογιασμού ήταν μια τεχνητή ανοσοποίηση, μέσω ενοφθαλμισμού στο δέρμα από φλύκταινες ελαφρά πασχόντων (variolation) ή ευρισκόμενων στο στάδιο της ανάρρωσης. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζαν ανοσία στους περισσότερους εμβολιασμένους, η οποία διαρκούσε εφ' όρου ζωής, εφ' όσον ο εμβολιασμός ήταν επιτυχής, βλ. Χ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΤΣΙΑΜΗΣ, Μ. ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ε. ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Δ. ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛΕ, «Αποικιοκρατία και ευλογιά στα Ιόνια Νησιά κατά τη «βρετανική προστασία». Η περίπτωση του δαμαλισμού της Κέρκυρας (1852), σ.87. Η δυνατότητα να προφυλαχθεί κανείς από την ευλογιά με τον ενοφθαλμισμό πύου ανθρώπου πάσχοντος, δηλ. ο "ευλογιασμός", ήταν γνωστό από την αρχαία εποχή. Οι αρχαίοι Κινέζοι είχαν τη συνήθεια να τοποθετούν εσχάρες από τις φλύκταινες της ευλογιάς μέσα στη μύτη υγιούς ανθρώπου με σκοπό να τον προφυλάξουν από τη μόλυνση, βλ. ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, «Οδοπορικό στην ιστορία των εμβολίων, σ.112-116.

14 Συγκεκριμένα την πρώτη μνεία για την επιδημία ευλογιάς στον ελληνικό χώρο και μάλιστα στην Κρήτη κάνει ο C. Stèphanos. Ο Παπασυνοδινός είναι μάλλον ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο ευλογιά και όχι ο πρώτος που αναφέρεται σ' αυτήν, βλ. Ρ. ODORICO, Conseils et mémoires de Sinadinos, prêtre de Serrès en Macedoine (XVIIe siècle), σ. 54-312 και Κ.Π. ΚΩΣΤΗΣ, σ.78 υπ. 261, 347, 348.

της Φανερωμένης 37 νέοι. Η τελευταία αυτή επιδημία κράτησε από τον Απρίλη μέχρι τα μέσα Ιουνίου. (2) Ο Νικ. Πολίτης γράφει ότι την Αγία Βαρβάρα θεωρούσαν οι Ζακυνθinoί ως προστάτιδα της ευλογιάς. Το 1778 προσβλήθηκαν απο ευλογιά η Ζάκυνθος και η Κέρκυρα. Για την επιδημία του 1778 στην Κέρκυρα γράφει ο Βλασσόπουλος: *Από το Υγειονομείο δεν αποκόμισα παρά κατάστιχα ενός μόνου χρόνου, δηλαδή από τον Σεπτέμβρη του 1778 ως το τέλος Αυγούστου του 1779, κι αυτά κάθε άλλο παρά χρήσιμα ως προς τους θανάτους, μια και το χρόνο εκείνο ήταν τρομερή η προσβολή του δυστυχισμένου τούτου λαού από την ευλογιά, που έκαμε τη συνηθισμένη της πανωλεθρία, σε σημείο ώστε το χρόνο εκείνο ο αριθμός των νεκρών να ξεπεράσει το διπλό εκείνου των γεννήσεων.* (14)

Η παρουσία της στα Επτάνησα εκείνη την εποχή, όπως και άλλων παιδικών ασθενειών, δεν ήταν απαραίτητα επιδημική, αλλά μπορεί να δρούσε και σαν ενδημική νόσος.

19ος αιώνας:

Στα Επτάνησα η ευλογιά ήταν συχνή τον 19ο αιώνα, αφ' ενός μεν λόγω της συχνής επικοινωνίας του Ελληνικού πληθυσμού με μερικές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου ήταν σχεδόν ενδημική, αφ' ετέρου διότι οι κάτοικοι δύσκολα έκαναν το εμβόλιο κατά της ευλογιάς, όταν δεν υπήρχε η απειλή της επιδημίας. (2) Η απομόνωση των ασθενών και ο εμβολιασμός είχε ως αποτέλεσμα συχνά να τους σώζουν από μεγάλες δυστυχίες. Έτσι το 1814, αλλά κυρίως το 1817, η ευλογιά παρουσιάζεται απειλητική σε πολλά χωριά της Ζακύνθου¹⁵. (2, 19) Το 1837 έπληξε πάλι θανατηφόρα επιδημία την Ζάκυνθο, όπου υπήρξαν 145 θάνατοι μέσα στην πόλη. Πλήττονταν επίσης και η Λευκάδα και η Κεφαλονιά. (34) Από το Δεκέμβριο μέχρι τον Ιανουάριο του 1841-1842 έπληξε την Κέρκυρα. Πρόκειται για μία επιδημία που προσβλήθηκαν 278 άτομα, εκ των οποίων πέθαναν τα 76. Η επιδημία αυτή κύπησε κυρίως την Εβραϊκή συνοικία, στην οποία οι συνθήκες υγιεινής δεν ήταν καλές. Παρατηρήθηκαν ακόμη και μερικά σποραδικά κρούσματα μέχρι τον Ιούλιο του 1842, αλλά χωρίς κανένα θάνατο. (2) Μεγάλη πανωλεθρία παρατηρήθηκε, εξ αιτίας της ευλογιάς το 1852 στην Κέρκυρα από τις 27 Φεβρουαρίου του 1852 μέχρι τις αρχές του 1853. Σ' ένα πληθυσμό 70.885 κατοίκων προσέβαλε πάνω από 4300 άτομα, εκ των οποίων οι 800 πέθαναν. Η μεγαλύτερη έντασή της παρατηρήθηκε κατά το φθινόπωρο του 1852. Η πετεχειώδης μορφή ήταν πολύ συχνή. Η νόσος προσέβαλε όλες τις ηλικίες, αλλά και άτομα που είχαν εμβολιαστεί. Όμως από περίπου 4000 άτομα, τα οποία εμβολιάστηκαν μετά την έναρξη της επιδημίας, κανένα δεν αρρώστησε από ευλογιά. (2)

15 Το 1814 πέθαναν πάνω από 2000 στην Ζάκυνθο, βλ. Α. Χ.Ζώης, σ. 199

3. Ελονοσία:

Μία μόνιμη μάστιγα για τους Έλληνες τους αιώνες αυτούς ήταν η ελονοσία. Η ελονοσία, όπως και η φυματίωση, αντιπροσωπεύουν κοινωνικά νοσήματα, και η καταπολέμησή τους και η αντιμετώπισή τους έχει πολύ μεγάλη σημασία. Ενδημεί σε διάφορες περιοχές, προτιμά όμως τα θερμά κλίματα, γι' αυτό και στον ελλαδικό χώρο είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και επιφέρει μεγάλες καταστροφές. (εικ. 8) Στις αρχές του 19ου αιώνα υπήρχε μεγάλο πρόβλημα. Υπήρχαν σε όλο τον ελλαδικό χώρο τεράστιες ελώδεις εκτάσεις (10). Αποκαλείται με διάφορα ονόματα. Συνήθως, με τον όρο «θέρμες» υπονοούν την ελονοσία, αλλά επίσης και κάθε αιτία πυρετού.

Βενετοκρατία:

Στα Επτάνησα η θέρμη «κοντίνοια» (δηλ. συνεχής πυρετός) και η θέρμη «μαλίγια» ή «μαλίγια» (ο κακοήθης πυρετός) υπονοούν την ελονοσία, που αποτελεί και τη συχνότερη αιτία θανάτου τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας. Η θέρμη κοντίνοια (continua), απασχόλησε ιδιαίτερα τον Carlo Botta.(1) «Οι θέρμες», δηλαδή η ελονοσία αποδεκατίζει τον πληθυσμό των

Μεγαλοσπληνία σε ασθενείς με ελονοσία

Εικ. 8 ασθενείς με μεγαλοσπληνία λόγω ελονοσίας

Επτάνησων και κυρίως της υπαίθρου, που υπέφεραν περισσότερο εξαιτίας του τρόπου ζωής τους, π.χ. συνήθιζαν να κοιμούνται το καλοκαίρι στην υπαίθρο. «Εξ αιτίας της χάνουν τα δόντια και παίρνουν τριήμερες θέρμες και άλλα κακά ακόμη χειρότερα». Η ελονοσία φαίνεται ότι αποτελεί την πιο σπουδαία και πιο διαδεδομένη αρρώστια στα Επτάνησα. Θεωρείτο πραγματική μάστιγα για όλα τα Επτάνησα με φοβερές επιπτώσεις στον πληθυσμό και την οικονομία τους. Μάλιστα σύμφωνα με τη γνώμη του βαρώνου Ε. Θεοτόκη, ελάττωσε τον πληθυσμό πολλών κοινοτήτων στην Κέρκυρα κατά το ήμισυ σε διάστημα δύο αιώνων.

Εκείνο, που κάνει εντύπωση, είναι ότι η φυματίωση δεν είναι τόσο συχνή στα Επτάνησα και ιδίως στα Κύθηρα εκείνη την εποχή, πράγμα που κάνει τους γιατρούς της εποχής να πιστεύουν ότι η ελονοσία ασκεί μία ευνοϊκή επίδραση πάνω στις πνευμονικές παθήσεις και κυρίως στη φθίση. Παράδειγμα αποτελεί η περιοχή της Λευκίμμης στα νότια της Κέρκυρας, όπου λόγω των πολλών ελών υπήρχαν πολλοί διαλείποντες πυρετοί (ελονοσία), ενώ φυματίωση παρατηρείται σε

μικρό ποσοστό του πληθυσμού.

19ος αιώνας:

Γενικά στις αρχές του 19ου αιώνα η ελονοσία ήταν μαζί με την πανώλη μία ευρύτατα διαδεδομένη ασθένεια, όπως παρατηρούν οι Άγγλοι περιηγητές.

Ο περιηγητής Williams που επισκέφθηκε την Κέρκυρα το 1817 γράφει: *Κατά τη διάρκεια των εκδρομών μου στην εξοχή της Κέρκυρας διαπίστωσα ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη για στραγγιστικά έργα, διότι εξ' αιτίας των λιμναζόντων νερών η ελονοσία κυριαρχούσε και ήταν θανατηφόρα. Μεγάλος αριθμός πεθαίνει κάθε χρόνο από τους ελώδεις πυρετούς.* (6) Σύμφωνα με τον ίδιο στην Κεφαλλονιά οι ελώδεις πυρετοί επικρατούσαν μερικές φορές όπως και η πανώλης. *Η πόλις είχε δηλητηριαστεί με τα στάσιμα νερά τα οποία πολλοί κάτοικοι εξακολουθούν να ισχυρίζονται ότι είναι ευνοϊκά για την υγεία. Η 'φαγούρα' που κυριαρχεί στο Αργοστόλι πιστεύουν ότι προστατεύει από τον ελώδη πυρετό. Την ίδια γνώμη έχουν και οι γιατροί τους. Πολλοί από τους κατοίκους έχουν εμφάνιση δυστυχισμένων ανθρώπων που σου προκαλούν αηδία εξαιτίας αυτής της νόσου. Εξ' ίσου υπερισχύει και ο ανοιξιάτικος πυρετός.* (6) Αντίθετα γράφει η Ιθάκη δεν έχει ελονοσία τόσο καταστροφική όσο στη γειτονική Κεφαλλονιά. (6)

Ο περιηγητής Hennen επισκέφθηκε την Κέρκυρα μεταξύ του 1820 και 1828 και μας περιγράφει την εικόνα από τα στάσιμα νερά στο νησί: *Υπάρχουν αρκετά ρεύματα στο νησί, αρκετά μεγάλα, μερικά από τα οποία βρίσκονται κοντά στην πόλη και είναι στάσιμα. Υπάρχουν ακόμη λίμνες και πολλά έλη σε όλο το νησί... Μερικές λίμνες, που περιέχουν και θαλασσινό νερό, περιβάλλονται επίσης από μεγάλα έλη.* ¹⁶(4) Ο συνολικός πληθυσμός του νησιού την εποχή αυτή ήταν περίπου 70.000. Οι υγειονομικές συνθήκες δεν είναι καθόλου καλές, υπάρχει πολύ βρωμιά και στα σπίτια τους και στους ίδιους τους κατοίκους, υπάρχουν πολλά έλη και έχουν τη συνήθεια να θάβουν τους νεκρούς τους στις εκκλησίες. Για τους λόγους αυτούς και λόγω του τρόπου ζωής τους οι Κερκυραίοι είναι πολύ επιρρεπείς στις αρρώστιες και κυρίως σε μεταδοτικά λοιμώδη νοσήματα. Έτσι το καλοκαίρι παρατηρούνται

16 Μάλιστα μία απ' αυτές, τις οποίας η περιφέρεια είναι 4 μίλια, βρίσκεται 5 μίλια από το φρούριο. Η λίμνη όμως του Βουθρωτού, που βρίσκεται στην απέναντι ακτή, θεωρείται ότι έχει μία πολύ δυνατή επίδραση στην υγεία των κατοίκων της Κέρκυρας, επειδή βρίσκεται πλησιέστερα. Η λίμνη αυτή περιβάλλεται από μία μεγάλη ελώδη έκταση και θεωρείται ως η πιο λοιμογόνος ελώδης περιοχή. Λόγω αυτών των φυσικών πηγών του 'μιάσματος' οι Γάλλοι, που ήταν πριν την Αγγλική κατοχή, κατασκεύασαν ένα μεγάλο κανάλι, περίπου 2 μίλια μήκος, το οποίο ξεκινούσε από ένα από τα προάστια της πόλης σε μία λίμνη με θαλασσινό νερό. Οι Γάλλοι έχασαν 2000 άτομα, κατά τη διάρκεια της κατασκευής του. Αποδείχτηκε όμως και αυτό μία πηγή νοσηρότητας και οι Άγγλοι γέμισαν περίπου το ήμισυ αυτού του καναλιού το 1819, βλ. JOHN HENNEN, «Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean, comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands, and Malta: to which is prefixed a sketch of a plan for memoirs of Medical Topography», σ. 147-149

χοληρικοί πυρετοί και το φθινόπωρο διαλλείποντες. Όταν επικρατούν οι διαλλείποντες πυρετοί προσβάλλεται και ένα μεγάλο μέρος του στρατού. (4)

Επίσης, όπως και στην Κέρκυρα, η γεινίαση και άλλων νησιών της Επτανήσου, όπως της Λευκάδας, των Παξών και των Αντιπάξων, με ελώδη μέρη της απέναντι Ηπειρωτικής ακτής και της Ακαρνανίας ή της περιοχής γύρω από τον Αχέροντα, συντελούν στην ανάπτυξη της ελονοσίας. (25)

Σύμφωνα με τον Hennen, κατά την επιδημία του 1830 στην Κεφαλονιά, το ένα πέμπτο του πληθυσμού υπέφερε από ελονοσία και το ποσοστό θνητότητας ήταν 1,5 %, ενώ μεταξύ των Άγγλων στρατιωτών ήταν περίπου η διπλάσια. Κατά την επιδημία του 1816, από τη φρουρά των 307 ανδρών πέθαναν πάνω από 80, ενώ από τους κατοίκους, αν και προσβλήθηκαν από ελονοσία περίπου 1200, πέθαναν περίπου 50. (4)

Η ίδια εικόνα επικρατούσε και για την Κέρκυρα και την Ζάκυνθο. Στην Λευκάδα όμως η ελονοσία έπλητε ιδιαίτερα τους στρατιώτες, ώστε να αποτελεί το μόνο σοβαρό νόσημα γι' αυτούς. (25)

Στα Επτάνησα γνωστές είναι και οι επιδημίες του 1835, 1849, 1859, 1860.

4. Αφροδισια νοσήματα:

Γενικά:

Τα αφροδισια νοσήματα δεν ήταν ασυνήθη στην υπό εξέταση περίοδο. Η σύφιλη ανήκει στα πιο διαδεδομένα αφροδισια νοσήματα της εποχής, όπως και η γονόρροια.

Συνήθως οι Άγγλοι περιηγητές δεν έγραφαν για τα αφροδισια νοσήματα τον 18ο και 19ο αιώνα, επειδή ήταν πουριτανοί. Αναφορά κάνει κυρίως ο Rouqueville

15ος αιώνας.

Στα τέλη του 15ου αιώνα θα κάνει την εμφάνισή της σε επιδημική μορφή η σύφιλη. Έφτασε στον ελληνικό χώρο ίσως από τον Νέο Κόσμο χωρίς καθυστέρηση, σε σύγκριση με τη Δύση.

18ος αιώνας:

Στα Επτάνησα και την Κρήτη ενδημούσε η σύφιλη σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα.

19ος αιώνας:

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, τα αφροδισια νοσήματα ενδημούσαν σε αστικά κέντρα και σε νησιά, όπως την Κέρκυρα κυρίως και τη Ζάκυνθο. Κατά τη διάρκεια της Αγγλικής κυριαρχίας, τα αφροδισια νοσήματα καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος της νοσηρότητας του πληθυσμού των επτανήσων με κυρίαρχη τη σύφιλη. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1817-1822, στο Νοσοκομείο Αφροδισίων Νοσημάτων της Κέρκυρας, στις 119 από τις συνολικά 292 γυναίκες που προσήλθαν, διεγνώσθη σύφιλη σε διάφορα στάδια της νόσου. (37)

5. Λέπρα:

Η λέπρα ενδημεί κυρίως στην εξοχή.

16ος αιώνας:

Η λέπρα κυρίως στα Επτάνησα είναι πιο συχνή, αλλά σε ενδημική μορφή. Στην Κέρκυρα τον 16ο αιώνα υπήρχαν δύο ιδρύματα για την περίθαλψη των λεπρών. Το ένα υπήρχε στην περιοχή της Σηλιάς¹⁷ (30) και το άλλο ήταν οργανωμένο με κέντρο το ναό του Αγίου Λαζάρου, την πορεία του οποίου ακολούθησε. (22)

6. Άλλες νόσοι:

Συνηθισμένες ασθένειες, που ενδημούν στον ελληνικό πληθυσμό, είναι ακόμη ο τυφοειδής πυρετός, οι δυσεντερίες, οι γαστρεντερίτιδες, η χολέρα, τα παιδικά εξανθηματικά και μη εξανθηματικά λοιμώδη νοσήματα, κ.ά. Οι διάφορες γαστρεντερικές επιδημίες, τα παρασιτικά νοσήματα, εμφανίζονται σε ενδημική μορφή στα Επτάνησα. (23) Πολλές φορές οι διάφορες πηγές δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένα νοσήματα, αλλά με τον όρο 'πυρετοί', συμπεριλαμβάνουν πολλά από τα ανωτέρω.

Τύφος:

Σύμφωνα με τον Hennen, (4) στις αρχές του 19ου αιώνα, ενίοτε, εμφανίζετα τύφος και στην Κέρκυρα. Σύμφωνα με τον Stefano Clon,(2) οι γνωστές επιδημίες 'χοληρικού' τύφου στα Ιόνια νησιά ήταν η επιδημία που ενέσκηψε μεταξύ των Άγγλων στρατιωτών στην Κεφαλονιά το 1816 και στην Κέρκυρα την ίδια χρονιά. Από τις επιδημίες αυτές, της Κεφαλονιάς παρατηρήθηκε στον στρατό του Αργοστολίου κατά τον Ιούλιο μήνα, τον Αύγουστο και τις αρχές του Σεπτεμβρη και προερχόταν από την Αγγλία. Στην Κέρκυρα η επιδημία εμφανίστηκε το καλοκαίρι του 1816 σε ένα αγγλικό σύνταγμα. Συνοδευόταν από ένα πολύ έντονο ίκτερο, που μπορούσε εύκολα να εκληφθεί ως ικτερικός πυρετός. Πέθαναν 210-220 άτομα. Το 1818 κατά τον Rouqueville (31) ο τύφος κάνει την εμφάνισή του με μεγάλη συχνότητα στην Κέρκυρα.

Χολέρα:

Η χολέρα είχε επίσης επιδημικές εξάρσεις και, όπως η πανώλη, συσχετίζεται στα κείμενα της εποχής με την ατμόσφαιρα, τον αέρα. Σύμφωνα με τον Stefano Clon (2) η νόσος εισβάλλει πιο εύκολα στα νησιά και τα λιμάνια, λόγω της μεγαλύτερης κίνησης εξ αιτίας του εμπορίου. Ειδικά οι επιδημίες χολέρας στην Ελλάδα παρουσιάζονται περισσότερο στα μέρη που έχουν επικοινωνία με τους ξένους. Γενικά η νόσος εξαπλώνεται στις πόλεις και δεν φαίνεται να έχει την

17 Γι' αυτό δεν διαθέτουμε πληροφορίες, βλ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), σ. 87-9

τάση να εξαπλωθεί στα περίχωρα. Η βαρύτητά τους δεν ήταν μεγάλη. Οι επιδημίες αυτές παρατηρούνταν στις πόλεις σε βρόμικες συνοικίες, φτωχές, που δεν τηρούνταν συνθήκες υγιεινής. (2)

Η επιδημία χολέρας της Κεφαλονιάς παρουσιάστηκε από τον Ιούλιο μέχρι τον Νοέμβριο του 1850. Η προέλευση της ήταν άγνωστη. Ίσως προήλθε από την Μάλτα. Η επιδημία εμφανίστηκε στο Αργοστόλι από τον Ιούλιο μέχρι τις 26 Οκτωβρίου και στο Ληξούρι από τις 8 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 15 Νοεμβρίου. Συνήθως ο θάνατος επέρχονταν μέσα σε δύο ημέρες. Σε μερικές περιπτώσεις μόνο μέσα σε έξη ή εννέα ώρες. Κατά την επιδημία αυτή πέθαναν 992 άτομα.

Το 1856 η χολέρα προσέβαλε πάλι την Κεφαλονιά από τις 7 Οκτωβρίου μέχρι τις 12 Ιανουαρίου. Η νόσος μεταφέρθηκε στο νησί από την Ακαρνανία από τους ταξιδιώτες Κεφαλονίτες. Από 3375 κατοίκους, νόσησαν 174 περιπτώσεις (81 άνδρες, 93 γυναίκες), 79 πέθαναν (43 άνδρες, 36 γυναίκες).

Στη Ζάκυνθο εμφανίστηκε από τις 25 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου του 1855. Η χολέρα κτύπησε κυρίως την πόλη της Ζακύνθου. Τα χωριά που ήταν σε υψώματα δεν επλήγησαν. Η 5/17 Νοεμβρίου, μετά από μεγάλη κατανάλωση ψαριών, υπήρξε η πιο θανατηφόρα της επιδημίας. Όλες οι περιπτώσεις αυτής της ημέρας είχαν καταστροφικό αποτέλεσμα μέσα σε λίγες ώρες. Ανάμεσα σ' αυτούς που περιποιήθηκαν τους ασθενείς μέσα στο νοσοκομείο μόνο ένας γιατρός αναφέρεται ως θύμα της νόσου. Γενικά από τις 1082 γνωστές περιπτώσεις, πέθαναν 611. Ανάμεσά τους και 45 στρατιώτες από την Αγγλική φρουρά.

Στην Κέρκυρα η επιδημία παρουσιάστηκε από τις 23 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 21 Δεκεμβρίου του 1855. Η προέλευσή της ήταν άγνωστη. Αναφέρεται όμως ότι υπήρχε επιδημία στην Ήπειρο (Πρέβεζα και Άρτα). Η νόσος εμφανίστηκε στην πόλη, τα προάστεια και 13 χωριά, παρόλο που όλα τα χωριά του νησιού (περίπου 81) είχαν συχνή επικοινωνία με την πόλη. Σχεδόν κανένα κρούσμα δεν παρουσιάστηκε μεταξύ αυτών που περιποιούνταν τους ασθενείς. Συνολικά 884 περιπτώσεις (381 άνδρες, 503 γυναίκες), θάνατοι 480. Οι περισσότεροι από τις περιπτώσεις (741 εκ των οποίων 424 πέθαναν) προέρχονταν από την πόλη και από προάστεια που δεν τηρούνταν συνθήκες υγιεινής, όπως το Μαντούκι και ο Ανεμόμυλος, σ' ένα πληθυσμό περίπου 24.000 κατοίκων. (2)

Φυματίωση:

Επειδή κατά την περίοδο που μελετάται η μικροβιακή αιτία των νόσων ήταν άγνωστη, η έλλειψη γνώσης και η πεποίθηση ότι ήταν νόσημα κληρονομικό, είχε ως αποτέλεσμα την ταχύτατη εξάπλωσή της. Θεωρείται και αυτή, όπως και η ελονοσία, κοινωνική νόσος και μάλιστα η κυριότερη, αφού καμμία επιδημία δεν προκαλεί τέτοια θνητότητα, όση η φυματίωση¹⁸.

18 Αυτό συμβαίνει γιατί οι επιδημίες αποτελούν πάντοτε παροδικό κακό, το οποίο έχει βραχεία διάρκεια, ενώ η φυματίωση αποτελεί νόσημα που εμφανίζεται όλο το χρόνο και είναι νόση-

(25) (εικ. 9)

19ος αιώνας:

Ο Hennen αναφέρει ότι η φυματίωση είναι σπάνια στην Κέρκυρα στις αρχές του 19ου αιώνα. (4) Σύμφωνα με τον ίδιο, παρατηρούνται γενικά και άλλα λοιμώδη νοσήματα την εποχή αυτή, (4) όπως. **Παρωτίτιδα**, ιδιαίτερα όμως στον στρατό, **Γρίπη**, με μεγάλη έξαρση το 1858, **Λύσσα**, που ήταν εξαιρετικά σπάνια, **Πνευμονία**, ενώ από άλλα νοσήματα, παρατηρούνται **παθήσεις του ήπατος** (συχνές στην Κέρκυρα), στις

Εικ. 9 Φυματιώδης μηνιγγίτιδα σε παιδί

αρχές του 19ου αιώνα, **ρευματισμοί, φλεγμονές των βλεννογόνων**, (4) **ίκτερος, ύδρωπας, ελμινθίαση, αποπληξία, αιμορροΐδες, υδροκήλες**. (15)

Πιο σπάνια νοσήματα:

Πελλάγρα Εμφανίζεται σε ενδημική μορφή μόνο στην Κέρκυρα, γιατί στα περισσότερα μέρη ο ελληνικός πληθυσμός χρησιμοποιούσε ψωμί από αραβόσιτο¹⁹. (34) Πρώτος ο καθηγητής Τυπάλδος έκανε γνωστή τη νόσο αυτή στο νησί. Από 27 χωριά της Κέρκυρας, με πληθυσμό περίπου 15000 κατοίκους, ο Τυπάλδος βρήκε κατά τα έτη 1860-61 περίπου 80 περιπτώσεις με πελλάγρα (64 γυναίκες, 16 άνδρες). Από τα χωριά αυτά, το χωριό Δουκάδες με 580 κατοίκους παρουσίασε 19 περιπτώσεις. (2)

μα συχνό με πολύ μεγάλη θνησιμότητα, βλ. ΣΠ. Γ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, «Η ελονοσία και η φυματίωση εν Επτανήσω», σ. 195.

19 Η πελλάγρα αποτελεί χρόνια νόσο, που υποτροπιάζει και χαρακτηρίζεται από βλάβες του δέρματος και από γαστρεντερικές και νευροψυχικές διαταραχές. Οφείλεται στην ανεπάρκεια νιασίνης (νικοτινικού οξέος), η οποία σχηματίζεται από το απαραίτητο αμινοξύ τρυπτοφάνη. Πρώτος περιέγραψε τα συμπτώματά της νόσου ο Gasper Casal το 1792 στο Oviedo της Ισπανίας, σε φτωχούς χωρικούς που τρέφονταν μόνο με καλαμπόκι και την ονόμασε 'mal de la rose'. Το 1771 ο Francesco Frapolli την ονόμασε για πρώτη φορά πελλάγρα, ονομασία που προέρχεται από το 'pelle', που σημαίνει δέρμα και 'agra', που σημαίνει τραχύ. βλ. Π. Γ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. ΚΟΡΦΙΤΗΣ, Χ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΚΑ, Α.ΤΑΓΚΑ, Γ.Π. ΚΩΣΤΑΚΗΣ, Β. ΧΑΣΑΠΗ, Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Ξαναθυμίζοντας την πελλάγρα με την ευκαιρία δύο περιστατικών», σ. 31, 32

Σκορβούτο:

Το σκορβούτο, ήταν πολύ συχνό στη Λευκάδα, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τους γιατρούς της εποχής στο νησί και ειδικά στους φτωχούς ανθρώπους, πολλοί από τους οποίους ήταν ναυτικοί. Οι υγρές, ανήλιες κατοικίες, η κακή διατροφή και η ρυπαρότητα συνιστούσαν τις άσχημες υγειονομικές συνθήκες που βοηθούσαν στην εμφάνιση της νόσου. (2)

Βρογχοκλήη:

Οι πρώτες αναφορές για τη νόσο έγιναν από το γιατρό Γεωργιάδη.

Ποδάγρα:

Για την ποδάγρα κάνει λόγο ο Hennen, (4) για την οποία αναφέρει ότι, ενώ ήταν συχνή παλαιότερα στην Κέρκυρα, στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν σχεδόν άγνωστη.²⁰ (2)

Παθήσεις των ματιών, όπως το τράχωμα, κήλες Δερματοπάθειες:

Η ψώρα είναι πιο συχνή σε μερικά χωριά της Λευκάδας. Αυτή η δερματοπάθεια ήταν παλαιότερα συχνή και στα γειτονικά νησιά με τη Λευκάδα, την Κεφαλονιά και την Ιθάκη.

Η κακοήθης φλύκταινα ήταν αρκετά σπάνια γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα. Παρόλα αυτά εμφανιζόταν μερικές φορές σε περιβάλλον βοσκών. Το ερυσίπελας επίσης απαντάται αρκετά συχνά, πολλές φορές υπό μορφή επιδημίας, αλλά σπάνια προκαλεί καταστροφή.

Ψυχιατρικά νοσήματα: Οι 'φρενοβλαβείς' ήταν μια άλλη ομάδα ασθενών. Στις γυναίκες παρατηρούσαν υστερίες. (15)

Λοιμώδη νοσήματα που απαντούν κυρίως στον παιδικό πληθυσμό: Α) Εξανθηματικά λοιμώδη νοσήματα, πλην της ευλογιάς:

Από τα εξανθηματικά νοσήματα, εκτός από την ευλογιά, συχνή είναι η ιλαρά, η ερυθρά, η οστρακιά.

19ος αιώνας:

Ιλαρά:

Η ευλογιά συγγεόταν και με την ιλαρά, (23) η οποία κατά επιδημικά κύματα εμφανιζόταν στην ελληνική χερσόνησο. Ούτε όμως η ευλογιά, ούτε η ιλαρά αναφέρονται πολύ συχνά στις πηγές, επειδή η ιλαρά είναι παιδική ασθένεια.

Ερυθρά:

Η ερυθρά είναι μία από τις επιδημίες που εμφανίζονται συχνά στον ελληνικό πληθυσμό. Σύμφωνα με τον Clon Stefano, (2) η επιδημία του 1851 στην Κέρκυρα ήταν πιο βαρεία εξ αιτίας της βρογχοπνευμονίας που παρουσίασε ως επιπλοκή. Αυτή η μεγάλη επιδημία της Κέρκυρας παρουσιάστηκε κατά το Μάρτιο, παρουσίασε τη μεγαλύτερη έντασή της το καλοκαίρι

και κυρίως τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο και σταμάτησε κατά το τέλος του Δεκέμβρη²¹. (2) Ενίοτε οι επιδημίες της ερυθράς εμφανίζονται συγχρόνως με άλλες επιδημίες, όπως η οστρακιά, η διφθερίτιδα, ο κοκκύτης, η δυσεντερία.

Οστρακιά:

Η οστρακιά όπως και ο κοκκύτης (23) συνήθως δεν προκαλούν μεγάλες επιδημίες στα Επτάνησα. Η οστρακιά κυρίως εμφανίζεται το καλοκαίρι και συχνά είναι θανατηφόρος.

Β) Μη εξανθηματικά λοιμώδη νοσήματα:

19ος αιώνας:

Κοκκύτης:

Ο κοκκύτης (23) συνήθως δεν προκαλεί μεγάλες επιδημίες στα Επτάνησα, όπως και η οστρακιά.

Διφθερίτιδα:

Πιθανότατα υπήρχαν σποραδικά κρούσματα σε μερικά μέρη.

Οι πρώτες επιδημίες διφθερίτιδας που μελετήθηκαν περισσότερο (2) ήταν η επιδημία της Κεφαλονιάς (1848 και 1850) από τον γιατρό Χαριτάτο Τυπάλδο. Ο Τυπάλδος αναφέρει ότι αυτή η επιδημία έπληξε το Ληξούρι το φθινόπωρο. Ήταν μία μικρής έκτασης επιδημία, αλλά θανατηφόρα σε όλες τις περιπτώσεις. Κάποιες καταστροφικές περιπτώσεις αναφέρθηκαν στο Αργοστόλι το χειμώνα του 1849.

Η επιδημία του 1850 στην Κεφαλονιά παρουσιάστηκε σε χωριά της τον Ιούνιο και κυρίως τον Ιούλιο, οπότε ήταν ζέστη και μεγάλη ξηρότητα. Η επιδημία είχε μία γαγγραινώδη μορφή. Υπήρχαν ακόμη αναφορές για 'αμυγδαλίτιδες'. Μετά αυτή την εποχή η νόσος δεν εγκατέλειψε το νησί και εμφανιζόταν υπό μορφή ενδημική κατά διαστήματα, κυρίως σε μέρη με υγρασία.

Την ίδια χρονολογία εμφανίζεται και στην Κέρκυρα επιδημία της ομάδας 'croup'. Το 1853 εμφανίζεται ελαφρότερη επιδημία στην περιοχή του Όρους, ενώ το 1858 στην περιοχή του «Αγύρου». (2)

Εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτις:

Στην Κέρκυρα εμφανίστηκε επιδημία το 1843 και είναι η πρώτη φορά που γίνεται γνωστή επιδημία αυτής της νόσου. Θεωρήθηκε ότι το 'μίασμα' ήλθε από την Κρήτη, όπου μεταφέρθηκε εκεί από τα Αιγυπτιακά στρατεύματα. Ωστόσο, η νόσος ήταν διαδεδομένη σε πολλές πόλεις της Ελλάδος, όπου οι Κρητικές οικογένειες έρχονταν μαζί και ζούσαν κάτω από δραματικές υγειονομικές συνθήκες. Η επιδημία αυτή της Κέρκυρας δεν ήταν γνωστό από που προήλθε. Παρουσιάστηκε κατά το μήνα Μάρτιο στα νότια του νησιού, στη Λευκίμμη. Κατά το μήνα Απρίλη και Μάιο παρουσιάστηκαν μερικές περιπτώσεις στην πόλη της Κέρκυρας και στα προάστειά της. Μετά ένα διάστημα εξαφάνισης επανέρχεται με μεγάλη ένταση και αρκε-

²⁰ Γενικά όμως, σύμφωνα με τον Stefano Clon σε όλη την Ελλάδα η ποδάγρα αναφέρεται ως μία πολύ σπάνια νόσος, βλ. CLON STEFANOS, σ. 541.

²¹ Συνήθως οι επιδημίες της εμφανίζονταν κυρίως το χειμώνα, την άνοιξη και το φθινόπωρο, βλ. STEFANOS CLON, σ. 520.

τά θανατηφόρος, στην πόλη, στη συνοικία των Ισδραηλιτών το Νοέμβριο του 1843 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1844, σύμφωνα με το γιατρό Λαβράνο (2)

Γενικά από τα λοιμώδη και μη λοιμώδη νοσήματα πολλά συνυπήρχαν, όπως η ιλαρά, η οστρακιά, ο κοκκύτης, η ανεμοβλογιά, οι εντερικές λοιμώξεις, ο τυφοειδής πυρετός και συντελούσαν στην υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα.

Άλλες παιδικές νοσολογικές καταστάσεις εκτός από τα λοιμώδη:

Όσον αφορά τον παιδικό πληθυσμό, εκτός από τα λοιμώδη νοσήματα, οι περιηγητές του 18ου αιώνα αναφέρονται και σε άλλες νοσολογικές καταστάσεις, όπως διαταραχές από το σκελετό (σκολίωση, εξάρθρατα, ραχίτιδα) ή διάφορα δερματολογικά προβλήματα και κυρίως το έκζεμα, το μολυσματικό κηρίο και το ανεμοπύρωμα. (2)

Διαταραχές από το σκελετό:

Οι διάφορες διαταραχές από το σκελετό ήταν αρκετά συχνές. Σύμφωνα με τον Clon Stefano, «η αδιάκοπος χρήση των καλοβάθρων (γαλεντζών), η συνήθεια του να περιτυλίσσωσι τα βρέφη δι' ατελευτήτων σπαργάνων, και επομένως η δυσκολία του να τ' αλλάσσωσι συχνά, η αποφυγή παντός πόνου και πάσης προς σωμασκίαν κινήσεως, η δι' οχήματος ή πλοίου ή ίππου μετάβασις,» διαστρέφουσι τους πόδας και γυναικών και ανδρών, και αναπτύσσουνι τας στραβοποδίας εκείνας, δι'ων ιδίως διακρίνονταν οι εν ΚΠ Τούρκοι και οι Τουρκομερίται Αρμένιοι και Γραικοί από των λουπών του Κράτους κατοίκων». (2) Ανάμεσα σ' αυτές ήταν η σκολίωση, τα εξάρθρατα και ο ραχιτισμός, ο οποίος φαίνεται να απαντάται σπάνια στα παιδιά στα μέσα του 19ου αιώνα.

Δερματοπάθειες:

Εκτός από το έκζεμα και το μολυσματικό κηρίο που απαντώνταν κυρίως στα βρέφη, συχνό στα παιδιά ήταν και το ανεμοπύρωμα. (2)

Συμπερασματικά:

Στα Επτάνησα από τον 15ο μέχρι τον 19ο αιώνα, τα λοιμώδη νοσήματα, σε επιδημική ή όχι μορφή, ήταν υπεύθυνα για το μεγαλύτερο μέρος της νοσηρότητας και της θνησιμότητας του πληθυσμού. Κυριότερη ήταν η επιδημία της πανώλης, που επεσκίαζε όλα τα άλλα νοσήματα. Το νοσολογικό φάσμα όμως ήταν ποικίλο και περιελάμβανε εκτός από τα λοιμώδη και πλήθος άλλων νοσημάτων.

Summary:

M. Mandyla-Koussouni¹, E. Poulakou-Rebelakou², K. Tsiamis³, D. Anogiatis- Pelé¹

¹ Historical Demography, School of History, Ionian University, Corfu, Greece

² Department of History of Medicine, Medical School, National and Kapodistrian University of Athens, Greece

³ Department of Microbiology, Medical School, National and Kapodistrian University of Athens, Greece

In the Ionian Islands, which were initially under Venetian and subsequently under English occupancy, between the 15th and 19th century, infectious diseases were the main cause of the morbidity and mortality of the population. The plague was the most important infectious disease overshadowing the others by affecting hundreds of victims. However, the disease spectrum during that period varied and included other infectious diseases such as smallpox, which was mostly a children's illness, tuberculosis, malaria, typhus, meningitis, venereal diseases, leprosy, etc. Apart from those, diseases of various aetiology, such as scurvy, skin and bone diseases, etc, were also noted. Their names, treatment schemes and prevention measures differed depending on the conqueror.

Key words: Ionian islands under Venetian and English occupancy, infectious diseases and history of medicine, plague and history

Βιβλιογραφία:

1. BOTTA CARLO, Storia Naturale e Medica di Corfu, Milano, M. DCC'C. XXIII σ. 159 κ.ε.
2. CLON STEFANOS, La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical, G. Masson, Editeur, Libraire de l'Académie de médecine, Paris, 1884, σ. 504, 514,511-515, 520, 522, 523,524-526, 539,540, 541, 546
3. GRASSET ANDRE DE SAINT-SAUVEUR, Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant venitiennes du Levant; / :Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Sainte-Maure, Thiaqui, Cephalonie, Zante, Strophades, Cerigo et Cerigotte, Chez Tavernier, Libraire, Paris, vol. I, an VIII, σ.342, 343
4. HENNEN JOHN, «Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean, comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands, and Malta: to which is prefixed a sketch of a plan for memoirs of Medical Topography», The Edinburgh Medical and Surgical Journal, exhibiting a concise view of the latest and most important discoveries in medicine, surgery and pharmacy, vol. 34, printed for Adam Black, North Bridge, Longman, Reys, Orme, Brown and Green, London and John Cumming and Hodges and Smith, Dublin, Ediburgh, (1830), σ. 147-149
5. [HTTPS://WWW.CORFUHISTORY.EU](https://www.corfuhistory.eu)
6. HUGH WILLIAM WILLIAMS, Travels in Italy, Greece, and the

- Ionian Islands, in a series of letters descriptive of manners, scenery and the fine arts, p. 160,168, 189, 200
7. LEGRAND EMILE, PETIT LOUIS et PERNOT HUBERT, Bibliographie Hellénique, ou description resonnée «Des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle», tom. 1er , Librairie Garnier Frères, Paris, (1918), σ.78
 8. MACMICHAEL W., Journey from Moscow to Constantinople: in the years 1817, 1818, John Murray, London, 1819, p.165-180
 9. ODORICO P., Conseils et mémoires de Sinadinos, prêtre de Serrès en Macedoine (XVIe siècle), Paris, Athènes, Edition de l'Association "Pierre Belon", 1996, σ. 54-312
 10. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι, 2000
 11. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν.Π., Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νοελληνικής, Θεσσαλονίκη, 1967, σ.261.
 12. ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛÉ Δ., ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ ΒΑΪΟΣ, «F.C.H.L. ROUQUEVILLE, Η πανώλη τύπου Orientalis», σ.15,16
 13. ΒΛΑΝΤΗΣ ΣΠ Α., Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς (1204-1797), Ιστορικών δοκίμιον, Εν Λευκάδι 1902, σελ. 98-99, 259
 14. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤ., Κερκυραϊκά χρονικά, Στατιστικά και Ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις, Κέρκυρα, 1977, σ.34
 15. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ΣΚΑΡΛΑΤΟΣ Δ., Η Κωνσταντινούπολις : ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιώνυμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, συνδρομή φιλοτίμου του ευγενεστάτου άρχοντος Ποστελνίκου Σωτηρίου Καλλιιάδου, ω και προσανατέθη, τόμ. Γ!, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησιν, 1851, τόμ. Γ!, σ. 318
 16. ΓΕΔΕΩΝ ΜΑΝΟΥΗΛ ΙΩ., Κωνσταντινούπολις, Τύποις Νεολόγου, Κωνσταντινούπολη, 1882, σ.191
 17. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ. Ε. «Η πανώλης εν Κρήτη: Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. ΚΑ! τχ. 21 (1970-1971), σ. 118
 18. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ Χ., ΤΣΙΑΜΗΣ Κ., ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ Μ., ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ Ε., ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛΕ Δ., «Αποικιοκρατία και ευλογία στα Ιόνια Νησιά κατά τη «βρετανική προστασία». Η περίπτωση του δαμαλισμού της Κέρκυρας (1852), Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, Αθήνα, (2014), 31(1), σ.87. .
 19. ΖΩΗΣ Λ. Χ., Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου , τόμ. Α! Ιστορικών – Βιογραφικών, Εθνικό τυπογραφείο, Αθήνα, 1963, σ. 199
 20. ΗΠΙΤΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗΣ Κ.Π., Λοιμολογία ή περί της πανώλης, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής. Μάλλον εις χρήσιν των ανιάτρων, Ελληνική τυπογραφία του Χρσφέλδ, Βιέννη, 1816, σ.3.
 21. ΘΕΟΤΟΚΗΣ Σ, Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου αναδρομικής εκθέσεως / Σπυριδώνος Μάρκου Θεοτόκη εκδιδόμενον δαπάνη των δαπάνη των επί του πανηγυρισμού της Ενώσεως Επιτροπών Κεντρικής και Κερκυραϊκής, εκδόσ.Χρωμοτυπολιθογραφείον αδελφ. Γ. Ασπιώτη, Εν Κερκύρα, 1914, σ. 62, 63 64
 22. ΚΑΡΥΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ, ΤΖΙΒΑΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ, «Ο ναός του Αγίου Λαζάρου πόλεως Κερκύρας και η κοινότητα των 'αδυνάτων'», Εώς και Εσπέρια, 2 (1994-1996), σ. 83-109
 23. ΚΩΣΤΗΣ Κ. Π., Στον καιρό της Πανώλης, Εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου 14ος –19ος αιώνας, Ηράκλειο, 1995, σ. 18-20, 360, 383, 154, 217, 229,404,405, 60, 169, 94, 117, 119, 122, 78 υπ. 261, 347, 348, 358
 24. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ ΙΩΑΝ. Γ., Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864), Διατριβή επί Υψηγείας, Αθήνα, 1984, σ. 379
 25. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ ΣΠ.Γ., «Η ελονοσία και η φυματίωσις εν Επτανήσω», Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτώ ανακοινώσεις, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου , Π. Α. Πετράκου, 1915, δεύτερη έκδοσις, εκδόσεις Τρίμορφο, Ζάκυνθος, 2004, σ. 168
 26. ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡ, ό. π, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι' σ.215-218
 27. ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ ΜΑΡΙΑ,«Οδοιπορικό στην ιστορία των εμβολίων, Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος, τόμ.3, τεύχ.1, Τυποεκδοτική, Κέρκυρα (2003), σ. 112-116
 28. ΠΑΝΔΗΣ ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ ΟΔ., Νοταριακές πράξεις 1549-1772 από τον κώδικα της Αγίας Τριάδας Αργυράδων Κέρκυρας και πληθυσμιακά στοιχεία 1684-1991 του νομού Κερκύρας, Αθήνα, 1992, σ. 125-129
 29. ΠΑΝΤΕΛΕΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ ΜΑΡΙΑ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ ΈΦΗ, «Θαυματουργική θεραπεία κατά της πανώλης στη Νήσο Κέρκυρα από τον Άγιο Σπυρίδωνα: συμβολή στην Ιστορία της Ιατρικής, Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος,τόμ. 13, αριθμ. 1, Τυποεκδοτική, Κέρκυρα, (Δεκέμβριος 2017), σ. 39-43
 30. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974, σ. 87-9
 31. ΠΟΥΚΕΒΙΛ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ-ΟΥΓΓΟΣ-ΚΑΡΟΛΟΣ-ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ, Ταξίδι στην Ελλάδα, Ήπειρος, Μεταφρ. Παναγ. Γ. Κώτσου, Αθήνα, 1994, σ. 107
 32. ΠΥΡΡΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, Εγκόλιον ιατρών, ήτοι Πρακτική Ιατρική, Εκ της τυπογραφείας των Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιεύς, Ιωαννίδου Σμυρναίου και Γεωργίου Αθανασιάδου Μελισταγούς εκ Μακεδονίας, τόμ. Α', Εν Ναυπλίω, 1831, σ. 5-242.
 33. ΣΑΘΑΣ Κ., Νεοελληνική φιλολογία, Βιογραφία των εν τοις γραμμασίς διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821), τυπογρ.των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήναι, 1868,σ. 150
 34. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Γ., ΚΟΡΦΙΤΗΣ Χ., ΜΠΟΥΜΠΟΥΚΑ Χ., ΤΑΓΚΑ Α., ΚΩΣΤΑΚΗΣ Γ.Π., ΧΑΖΑΠΗ Β., ΠΕΤΡΙΔΗΣ Α., «Ξαναθυμίζοντας την πελλάγρο με την ευκαρία δύο περιστατικών», Γ' Δερματολογική Κλινική Νοσοκομείο 'Α. Συγγρός', Ελληνική Επιθεώρηση Δερματολογίας-Αφροδισιολογίας, Απρ. τόμ. 17, τεύχ. 1, Ιανουάριος-Μάρτιος, Αθήνα, (2006), σ. 31, 32
 35. ΤΣΙΑΜΗΣ Κ., «Μετακινήσεις στρατευμάτων και δημόσια υγεία: Η περίπτωση της επιδημίας χολέρας στην Κεφαλονιά το 1850.», Πρακτικά Β' Ημερίδας Ιστορίας Στρατιωτικής Ιατρικής 'Πολεμικές συγκρούσεις και Δημόσια Υγεία στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου (19ος-20ός αιώνας)', Αθήνα (2006): 65-71
 36. ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝ., «Ιστορική και επιδημιολογική προσέγγιση της πανώλους κατά τους Βυζαντινούς χρόνους (330-1453 μ.Χ.), διδακτορική διατριβή αδημοσίευτη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σ. 63.52,53 66 67
 37. ΤΣΙΑΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, ΠΑΠΑΒΡΑΜΙΔΟΥ ΝΙΚΗ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ ΕΦΗ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΠΙΣ, «Η συμβολή των Ελλήνων ιατρών στη διαμόρφωση της Δημόσιας Υγείας και της συλλογικής υγειονομικής αφύπνισης στα Ιόνια Νησιά (17ος-19ος αιώνας), ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, ΦΡΑΝΣΙΣΚΟ ΝΤΕ ΜΙΡΑΝΤΑ-η Ελληνική Σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση. ΑΞΟΝΑΣ ΙΙ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ, ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ, ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΝΩΣΗ, WWW.ACADEMY.EDU.GR, Πρακτικά συνεδρίου, τόμ. Α! και τόμος Β!., Θεσσαλονίκη, 2013, σ.
 38. ΤΣΙΤΣΑΣ Α. Χ., Gazetta Ionia, φυλ. 79-99, Μάιος 1816
 39. ΤΣΙΤΣΑΣ Α. Χ., Ο λοιμός του χειμώνα 1815-1816 στην Κέρκυρα, Κέρκυρα, 1990.
 40. ΤΣΙΤΣΑΣ Α. Χ., «Περιπλάνηση στα ταφολόγια», Ανάτυπο από το Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας, αρ. 12 (1975), σ. 9-21